

Historische transformaties van agrarische landschappen in Europa

HANS RENES

De Europese Landschapsconventie omschrijft het landschap als een wezenlijk onderdeel van het natuurlijk en cultureel erfgoed van Europa, dat bijdraagt aan het welzijn van de mens en de instandhouding van de Europese identiteit.¹ Een groot deel van dat landschap is in de afgelopen duizenden jaren in hoge mate gevormd door de landbouw en de agrarische cultuurlandschappen, die centraal staan in deze bijdrage, bepalen voor een groot deel de landschappelijke variatie van Europa.

In de literatuur over agrarische landschappen in Europa wordt veel aandacht besteed aan de grote variatie. Veel minder aandacht is er meestal voor de geschiedenis. Vaak wordt gewerkt met het 'traditionele landschappen' model, dat uitgaat van een langzame en geleidelijke ontwikkeling tot een climax in de tweede helft van de 19e eeuw. Sindsdien worden die traditionele landschappen bedreigd door modernisering. In die visie wordt weliswaar gesproken over historische landschappen, maar het onderzoek gaat zelden verder terug dan de 19e eeuw. Het zijn eerder algemene verwijzingen naar 'vroeger' dan serieuze verhandelingen over geschiedenis. Het 'traditionele landschappen' model is lange tijd sturend geweest in de bescherming van landschappen. Bij deze opvatting past bijvoorbeeld de tweedeling van de Nederlandse ecooloog Victor Westhoff in vroegere verrijkende en tegenwoordige verarmende invloed van de mens, met de grens ergens rond 1900. In Engeland verdeelde de landschapsarcheoloog Chris Taylor landschappen op basis van hun 20e-eeuwse geschiedenis in 'zones of destruction' and 'zones of preservation' (Taylor, 1972; Williamson, 1998). In deze visie richt de landschapsbescherming zich op het vertragen van de achteruitgang en op het behoud van zoveel

mogelijk van de rijkdom van het 19e-eeuwse landschap. Een belangrijk middel is het aanwezig zijn van beschermde landschappen, die vervolgens zoveel mogelijk aan de dynamiek van de samenleving worden onttrokken. Veel minder aanknopingspunten biedt een dergelijke visie voor moderne vormen van erfgoedbeleid, waarin behoud is vervangen door het sturen van veranderingen ('management of change'; Fairclough & Rippon, 2002). Hiervoor is enerzijds een gedetailleerd beeld van geschiedenis en kenmerken nodig en bestaat anderzijds een grote behoefte aan inspirerende historische verhalen over het landschap. Het historische en historisch-geografische landschapsonderzoek van de laatste decennia biedt in dit opzicht de nodige aanknopingspunten. Dat onderzoek heeft een beeld opgeleverd van een complexe en veelzijdige geschiedenis, die naast lange perioden van relatieve rust en continuïteit ook gekenmerkt wordt door fasen van snelle en fundamentele veranderingen, van transformaties. Ieder landschap heeft een eigen, unieke geschiedenis en karakteristieken en er zijn boekenkasten te vullen met mooie voorbeelden. In deze bijdrage wil ik echter proberen wat grote lijnen door de geschiedenis te trekken en de enige manier om dat te doen is mijns inziens door te denken in modellen.²

§ Een landschap van gespecialiseerde landbouw in Kent. Achter de moderne boomgaard is een oast house te zien, dat vroeger werd gebruikt voor het drogen van hop. Het gebruik van hop om bier te brouwen begon in de 14e eeuw in Duitsland en verbreidde zich vandaar over Europa. Kent werd in de 19e eeuw het belangrijkste gebied voor hopverbouw in Engeland (foto: H. Renes).

Het schema onderaan deze pagina toont de belangrijkste factoren achter de ontwikkeling van agrarische landschappen, gerangschikt van dynamiserende naar stabiliserende krachten. Dergelijke landschappen zijn altijd een resultante van natuurlijke factoren en menselijke activiteiten. Daarbij boden de fysisch-geografische verschillen (droog – nat, koud – warm, vlak of golvend – bergachtig, vruchtbaar – onvruchtbaar) zowel beperkingen als mogelijkheden voor verschillende vormen van

landbouw. Dynamiek was soms het gevolg van veranderingen in natuurlijke omstandigheden, zoals klimaatschommelingen, kusterosie, riviervleggingen en vulkaanuitbarstingen, maar meestal van menselijke activiteiten. Bij nadere beschouwing blijken veel van die veranderingen in het natuurlijke landschap, zowel in bodem en geomorfologie (erosie, aanslibbing en inklinking) als in flora en fauna, deels veroorzaakt door menselijke activiteiten. De dynamiek komt echter vooral voort uit de-

§ De belangrijkste factoren achter de ontwikkeling van landschappen in historische tijd (afbeelding: Universiteit Utrecht).

mografische druk, sociaaleconomische golfbewegingen en technische ontwikkelingen. Politieke en juridische instituties nemen een tussenpositie in, maar ze bepalen voor een deel hoe specifieke regio's inspelen op externe veranderingen.

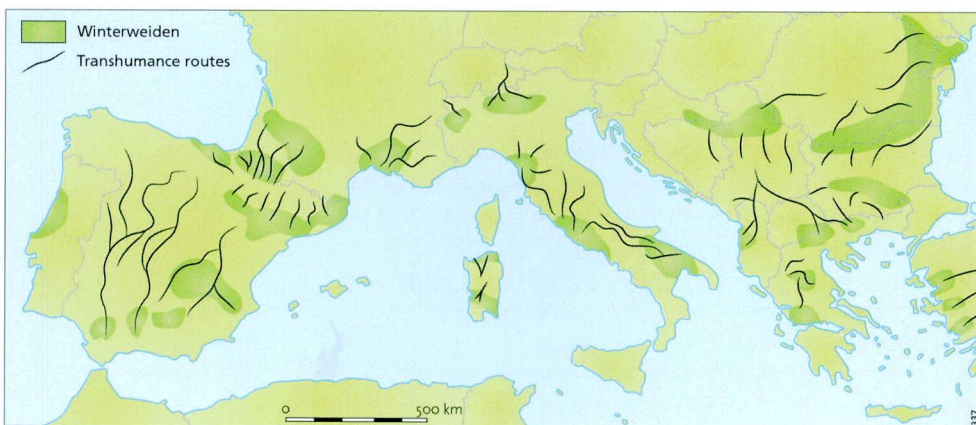
In veel van de landschapshistorische literatuur worden landschapkenmerken vooral verklaard vanuit een wisselwerking tussen de bewoners en het natuurlijke landschap in een regio. Dat leidt niet alleen tot een enigszins statisch beeld van de geschiedenis van landschappen, maar ook tot landschappenkaarten die Europa tonen als een legpuzzel van gebieden met scherpe onderlinge grenzen (Lewis & Wigen, 1997, p. 10). Het is een wereldbeeld dat nog teruggaat op de regionale geografie van een eeuw geleden.

Het perspectief verandert radicaal als we regio's niet meer zien als min of meer afgesloten eenheden, maar als gebieden die deel uitmaken van grotere sociaaleconomische verbanden. Veel landschappen kunnen niet zonder uitwisseling: de boeren in gespecialiseerde graangebieden konden niet zonder importen van vee en veeteeltproducten, nomaden konden alleen bestaan door uitwisseling met sedentaire boeren en de berggebieden wisselden vee uit met de akkerboeren in de laaglanden.

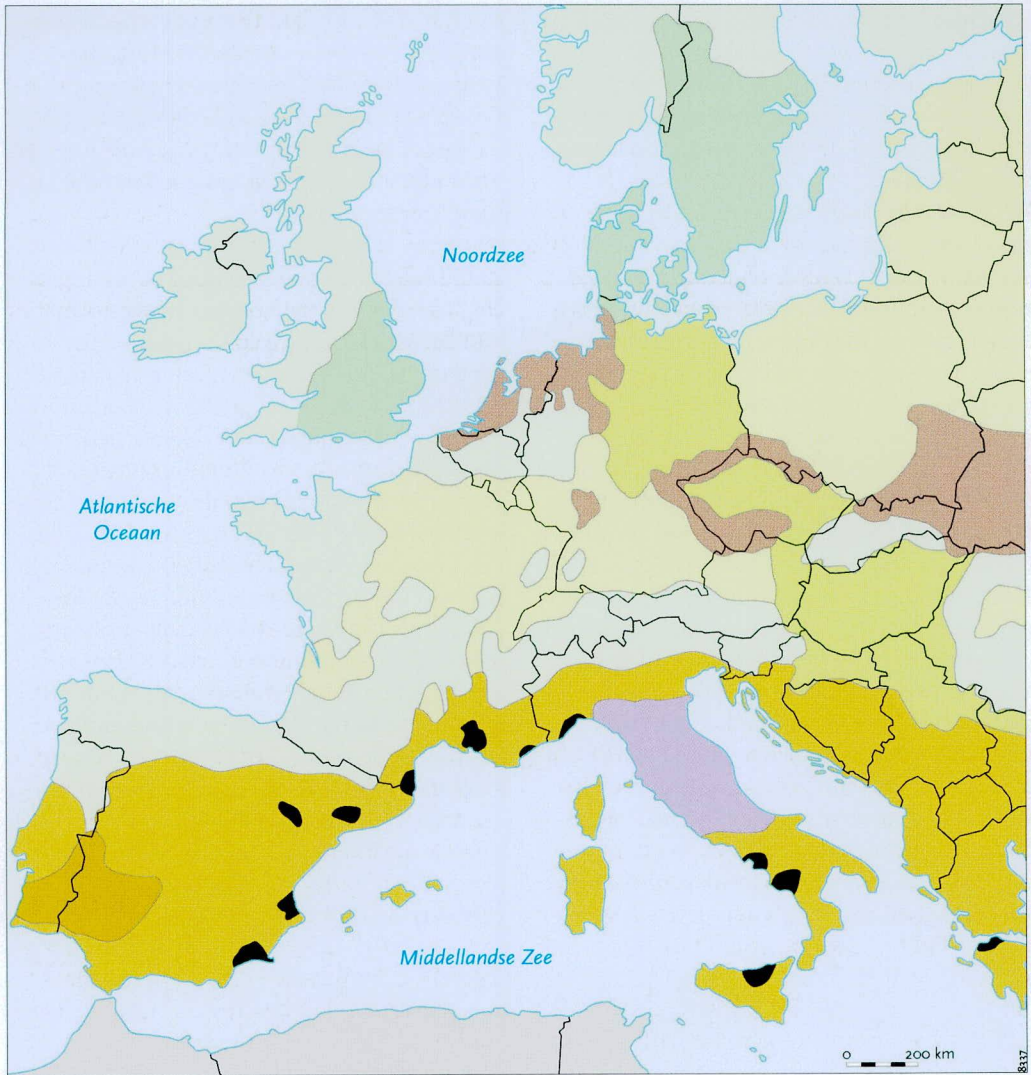
In grote delen van Europa hebben bovendien allerlei vormen van seizoensverplaatsingen bestaan tussen landschappen, bijvoorbeeld tussen zomerweiden in de bergen en winterweiden in laaglanden, bewegingen die meestal wat simplistisch worden samengevat onder de term 'transhumance'.³

Er zijn meer verbanden. Voor de tegenwoordige tijd is iedereen wel overtuigd dat een regio een gebied is dat, op basis van lokale mogelijkheden en beperkingen, een eigen antwoord geeft op de uitdagingen van een geglobaliseerde wereld. Maar ook voor historische perioden mogen we niet uitgaan van zelfvoorzienende regio's. Archeologische literatuur biedt talloze voorbeelden waaruit blijkt dat er al in de diepe prehistorie uitwisseling van kleine hoeveelheden luxegoederen plaatsvond op continentale schaal. Voor de vroegmoderne periode wezen auteurs als Immanuel Wallerstein (1974, 1980, 1989) en Fernand Braudel (1985) al tientallen jaren geleden op de internationale economische vervlechting. Volgens sommige auteurs kunnen we zelfs in de middeleeuwen al spreken van economische systemen op continentale schaal (Abu-Lughod, 1989).

Vervolgens slaagde historisch-geograaf Hans-Jürgen Nitz (Nitz, 1989, 1993) erin om die verhalen 'op de grond te krijgen' en via het

Vroegere transhumance-routes in Zuid-Europa volgens Pounds (1990, p. 233). In het verleden hebben dergelijke systemen ook in West- en Noord-Europa bestaan (kaart: Universiteit Utrecht).

- Besloten landschappen met verspreide bewoning en veel grasland
- Vroegere open fields met dorpen. Latere 'verkamping' en verspreide boerderijen
- Open fields met dorpen en veel bouwland
- Open fields met invloed van collectivisering (Oost-Europa)
- Lineaire nederzettingen in polders en bosgebieden ('hoeven'-nederzettingen)
- Mediterrane open fields, met boomgewassen, meest dorpen maar ook enige verspreide boerderijen.
- Huertas (geïrrigeerde landbouw)
- 'Coltura promiscua' (menging van boomgewassen, struiken en bouwland)
- Montado (savanne-achtig landschap met bomen gemengd met veehouderij of akkerbouw)

Europese landschapstypen volgens René Lebeau (1969) (kaart: Universiteit Utrecht).

model van Johann Heinrich von Thünen (zie bijvoorbeeld Paul, 2009) te koppelen aan ontwikkelingen in het cultuurlandschap. Von Thünen's model gaat uit van transportkosten als belangrijkste variabele voor de verklaring van de verschillen in opbrengst tussen stukken land op verschillende afstanden van een centrale stad. Het leidde tot een beeld waarbij rondom steden zones te onderscheiden waren waarin verschillende gewassen en landbouwsystemen overheersten. Verbeteringen in transport (grotere zeeschepen, bevaarbaar maken van rivieren, aanleg van kanalen of spoorwegen, verbeteringen van landwegen) leidden tot verlaging van transportkosten waardoor verder weggelegen gebieden deel konden nemen aan de bevoorrading van de stad.

Er is nog een andere lijn, namelijk die van de economische conjunctuur: de seculaire trend zoals die in het midden van de vorige eeuw al werd beschreven door Wilhelm Abel (1935) en na hem door de Nederlandse historicus Slicher van Bath (1960). Zij lieten zien hoe een aantal economische golven in grote delen van Europa samenvielen. Een lange periode van demografische en economische groei begon in de vroege middeleeuwen, versnelde in de volle middeleeuwen en werd in de eerste helft van de 14e eeuw omgezet in een snelle bevolkingsafname. In de tweede helft van de 15e eeuw begon een nieuwe fase van groei. In het midden van de 17e eeuw begon opnieuw een periode van stagnatie, waarna een nieuwe fase van groei inzette.

In een pre-industriële samenleving ging bevolkingsgroei samen met een groei van de opbrengst binnen de landbouw door ontginningen, technische verbeteringen en toenemende specialisatie. Dat laatste betekende dat perioden van groei ook leidden tot meer economische integratie en daarmee tot meer handel en groei van steden (Grigg, 1980, p. 46). Zeker de bevolkingsgroei van de volle middeleeuwen leidde tot een grote druk op de landbouw en tot een verschuiving naar graanbouw, toen de meest efficiënte manier om zoveel mogelijk mensen te voeden (er zijn zeven plantaardige calorieën

nodig om één dierlijke te produceren). Van brood alleen kan een mens niet leven, maar rond 1300 waren belangrijke delen van de Europese bevolking dat toch aan het proberen.

Dus perioden van hoge druk, door de groei van economie en bevolking, leiden tot veranderingen in het landschap, tot groei, maar soms ook tot transformaties. Aan de andere kant leidt ook onderdruk, door bevolkingsdaling en economische krimp, tot transformaties van het landschap. De combinatie van de conjuncturele golven van Abel en Slicher van Bath met de fasen in de ontwikkeling van het wereldsysteem van Braudel en Wallerstein en de transportkosten van Von Thünen levert een schema op om de Europese landschapsgeschiedenis te analyseren.

We zien dan een schaalvergroting van de economische ruimtes in een aantal fasen, waarbij behalve de omvang van bevolking en steden vooral de verbeteringen in transportmiddelen een doorslaggevende rol hebben gespeeld. In de middeleeuwen vinden we Von Thünense patronen rond steden en, op een grotere ruimtelijke schaal, rond de belangrijkste concentraties van steden. Europa kan in die periode worden verdeeld in een aantal zones. Tegen het eind van de 16e eeuw werden de nieuwe graangebieden langs de Oostzee verbonden met de grote markten in het Middellandse Zeegebied en ontstond voor graan een handelssysteem op Europese schaal. Een volgende stap vond omstreeks 1880 plaats, toen een wereldmarkt voor graan ontstond. Afzonderlijke regio's moesten zich bij iedere fase in het handelssysteem heroriënteren op een nieuwe context met nieuwe markten maar ook met nieuwe concurrenten.

Het loont om vanuit dit perspectief eens opnieuw te gaan kijken naar het onderscheid tussen open en gesloten landschappen. Al lange tijd neemt dat onderscheid – in vaktermen het onderscheid tussen *open fields* en *bocage* – een centrale plaats in de Europese landschapsliteratuur in. We zien die tweedeling al bij Marc Bloch (1931/1966) en we komen hem steeds weer tegen in overzichten zoals die van Smith

(1967), Lebeau (1969) en Meeus (1995; Meeus et al., 1990). Door het vele historische, historisch-geografische en archeologische onderzoek van de laatste decennia weten we nu dat de grenzen tussen die gebieden in de loop van de tijd zijn verschoven (zie hieronder). Ook is duidelijk geworden dat deze landschappen in de vroege middeleeuwen veel dicht bij elkaar stonden. In die periode moeten grote delen van Europa zijn gekenmerkt door nederzettingen met wat bouwland, uitgestrekte graasgebieden voor het vee (waaronder graslanden, heidevelden en bossen) en daarbuiten gebieden die slechts zeer extensief in gebruik waren voor bijvoorbeeld jacht.

LANDSCHAPPEN IN DE VROEGE EN VOLLE MIDDELEEUWEN

In de loop van de tijd heeft een aantal transformaties plaatsgevonden. Een eerste daarvan vond al plaats in de 9e en 10e eeuw. Onder invloed van een sterkere gerichtheid op graanverbouw, die zelf weer verband hield met een groeiende bevolking, moeten in die periode zowel op de Britse eilanden als in continentaal Europa de eerste *open fields* zijn ontstaan.⁴ In dezelfde periode kregen boerderijen, die voordien in veel gebieden regelmatig werden verplaatst, een vaste locatie. Het ligt voor de hand om een verband te leggen tussen die twee veranderingen, maar om dat hard te maken is nog meer detailonderzoek naar de chronologie van de veranderingen nodig (zie bijvoorbeeld Cullen et al., 2011).

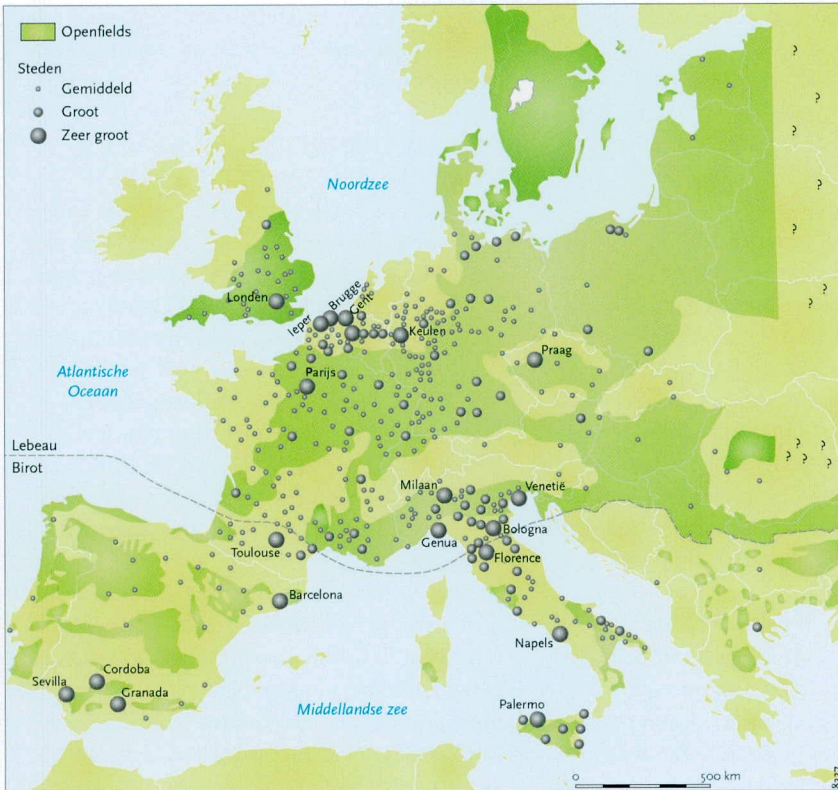
Open fields moeten in de middeleeuwen de meest efficiënte structuur voor graanverbouw hebben geboden. Het ontbreken van heggen en houtwallen binnen het akkergebied maakte dat noch ruimte noch zonlicht verloren ging. Tegelijk boden de aan elkaar grenzende kavels van boeren de mogelijkheid om zaken samen te doen, zoals ploegen en, vooral, het weiden van vee na de oogst. Ook boden ze risicospreiding, omdat iedere boer zijn land verspreid over het akkergebied had liggen. De versnippering van het bezit die in de loop van de tijd optrad, was geen groot probleem omdat er

veel samen werd gedaan: in een aantal gebieden ging dat zelfs zo ver dat het hele akkerland van een dorp in twee of drie delen werd verdeeld, waardoor een zeer efficiënt drieslagstelsel mogelijk was. In feite functioneerde het hele dorp dan als één grote boerderij.

Juist de versnippering van het grondbezit en de verspreiding van het bezit van een individuele boer over het hele veld, maakt dat het nauwelijks zin heeft om te proberen zo dicht mogelijk bij het eigen land te wonen. De beste plek om te wonen is dan het dorp, waar alle wegen samenkomen en waar de onderlinge nabijheid samenwerking eenvoudiger maakt. De sterke concentratie van de bewoning in grote dorpen die we in later tijd in veel *open field*-landschappen zien, zou hier wel eens door kunnen worden verklaard.

In de loop van de volle middeleeuwen zijn de *open fields* in een aantal gebieden sterk uitgebreid. Op de arme zandgronden van Noordwest-Europa bleven die bouwlandgebieden nog altijd klein en functioneerden ze binnen een gemengde bedrijfsvoering met grote, extensief gebruikte gemeenschappelijke weidegronden. Op vruchtbaarder bodems zijn echter ook in deze periode al gebieden geweest waarin de *open fields* hele dorpsgebieden gingen innemen. We zien dit bijvoorbeeld in Centraal-Engeland, in grote delen van Noord- en Centraal-Frankrijk, in de lösszone van Wallonië via Nederlands Zuid-Limburg door Midden-Duitsland, alsmede in delen van het Middellandse Zeegebied.

Deze gebieden moeten in die tijd al hebben gefunctioneerd in veel grotere economische verbanden, als graanschuren voor de steden. Zo waren de *open fields* van Vlaanderen en Noordwest-Frankrijk de belangrijkste graanleveranciers voor de Vlaamse steden. Het graan voor Londen kwam rond 1300 grotendeels uit een zone van 20 mijl (32 km) rond de stad, rond het veel grotere en beter door bevaarbare waterlopen ontsloten Parijs strekte die graanzone zich langs de rivieren uit tot bijna 100 km (Campbell et al., 1993). Het zou onjuist zijn om de gebieden buiten deze open

Open fields en steden in de 14e eeuw. De steden zijn aangegeven naar Pounds (1990, p. 164). De open fields van het Middellandse Zeegebied zijn gebaseerd op Birot (Biro & Gabert, 1964), voor de rest van Europa op Lebeau (1969) (kaart: Universiteit Utrecht).

field landschappen te zien als zelfvoorzienend en achtergebleven. Sommige gebieden specialiseerden zich in deze periode al op andere producten, zoals vlees of wijn. De verleiding is zeer groot om hier Von Thünense patronen rond de belangrijkste steden en stedelijke gebieden te zien.⁵

Een minder bekend voorbeeld vinden we rond Constantinopel, het tegenwoordige Istanbul, de grote metropool in Zuidoost-Europa. Die heeft haar graanvoorziening in de loop van de tijd verlegd, van Egypte naar de Zwarte Zee en naar de directe omgeving. In de 13e eeuw, toen de stad in de verdediging was en het agrarische achterland sterk was gekrompen, werd graan verbouwd in de vlakke gebieden dicht bij de kust (Hendy, 1985). Wijn en olijfolie kwam eveneens uit kustvlakten en daarnaast van eilanden. Het gebied langs de Donau leverde veeteeltproducten en de berggebieden werden vooral gebruikt als weidegronden en houtleveranciers.

DE LAATMIDDELEEUWSE TRANSFORMATIE

Het landschap van de *open fields* bereikte zijn hoogtepunt in het begin van de 14e eeuw. Daarna volgde een periode van bevolkingskrimp, waarin de bevolking van Europa naar schatting met een derde afnam door epidemieën en hongersnoden, gevolgd door een langdurige crisis in de landbouw waarin vooral de graanteelt zwaar werd getroffen. Deze ontwikkeling leidde tot een reorganisatie van de landbouw en van de agrarische landschappen in Europa.

Er is veel onduidelijk over de regionale verschillen in die reorganisatie. In grote lijnen lijkt het erop dat de graanbouw en het bijbehorende *open field* landschap in een aantal kerngebieden (Noord-Frankrijk, de lösszone van West- en Midden-Europa, delen van het Middellandse Zeegebied) overleefde. In deze gebieden moet de daling van het aantal boeren

wel hebben geleid tot een schaalvergroting in het grondbezit.

Ook gebieden die zich specialiseerden in veehouderij of wijnbouw handhaafden zich. Grote verschuivingen vonden daarentegen plaats in gebieden die overschakelden van akkerbouw naar extensieve veeteelt of die grotendeels werden verlaten. In Centraal-Engeland begon in deze periode een eeuwenlang proces van omzetting van *open fields* naar schapenweide. Omdat die schapen veel minder arbeid vroegen, ging dit proces samen met het verdwijnen van dorpen. Enkele duizenden dorpen schrompelden ineen tot een enkele boerderij. In Centraal-Europa en in arme zandgebieden in Frankrijk werden akkers omgezet in vijverlandschappen waarin op grote schaal karper en andere consumptievissen werden gekweekt.

In de meest marginale gebieden, zoals in een aantal ver landinwaarts gelegen middelgebergten, waren alternatieven soms niet voorhanden. Hier trok een deel van de bevolking weg en werden niet alleen dorpen maar ook het bijbehorende cultuurland opgegeven. In grote delen van Midden-Europa zien we in deze periode een herstel van bossen. Over heel Europa moeten in de 14e en 15e eeuw vele duizenden dorpen, gehuchten en vrijstaande boerderijen zijn verdwenen. Delen van de Midden-Euro-

pese middelgebergten hebben nooit meer de bevolkingsaantallen bereikt die ze omstreeks 1300 hadden.

DE VROEGMODERNE PERIODE EN HET EUROPESE WERELDSYSTEEM

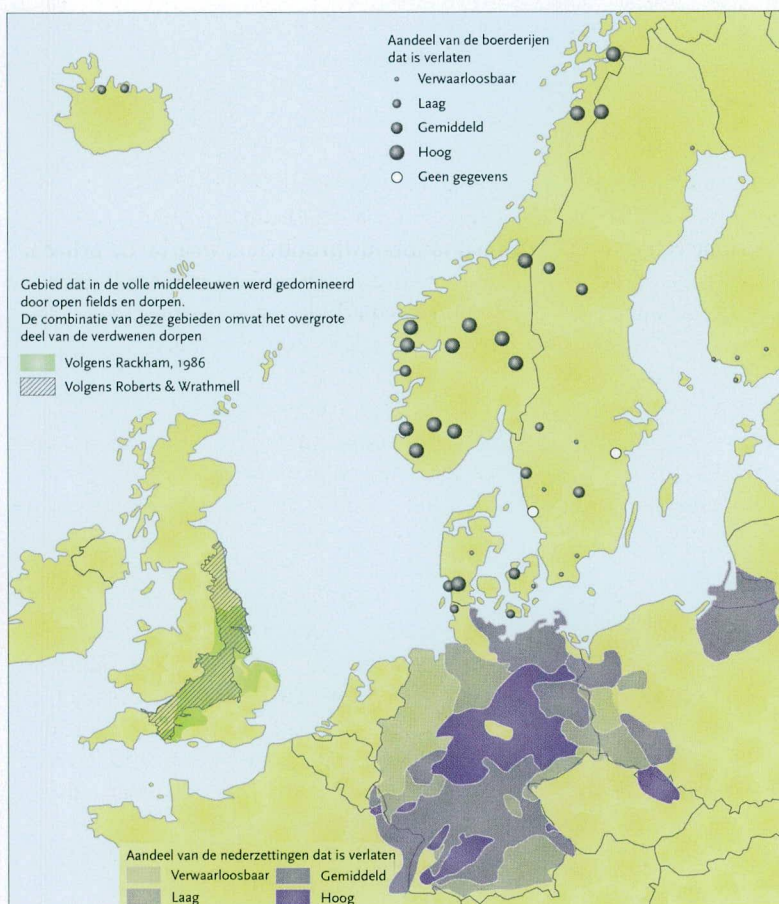
Vanaf de 15e eeuw begon de bevolking weer te groeien. Dat leidde tot een groeiende vraag naar landbouwproducten, waarbij de prijzen, zeker voor graan, weer stegen. Tegelijk zien we een nieuwe periode van economische integratie, die door de boeken van Wallerstein (1974) bekend is geworden als het Europese Wereldsysteem. Verbeterde transportmogelijkheden maakten een goedkoper en efficiënter transport mogelijk en we zien een groeiende uitwisseling en een toenemende regionale specialisatie.

In grote lijnen zien we de graanverbouw in deze periode in noordoostelijke richting opschuiven. In het westen ging het omzetten van graanakkers in schapenweide in Engeland door, totdat er in grote delen van Centraal-Engeland nauwelijks meer akkerbouw werd uitgeoefend. In Denemarken en Zuid-Zweden handhaafde de akkerbouw zich, maar werden vanaf het midden van de 18e eeuw grote ruilverkavelingen uitgevoerd om de landbouw concurrerender te maken (Nitz, 1992).

Poolse en Russische gebieden met goede toe-

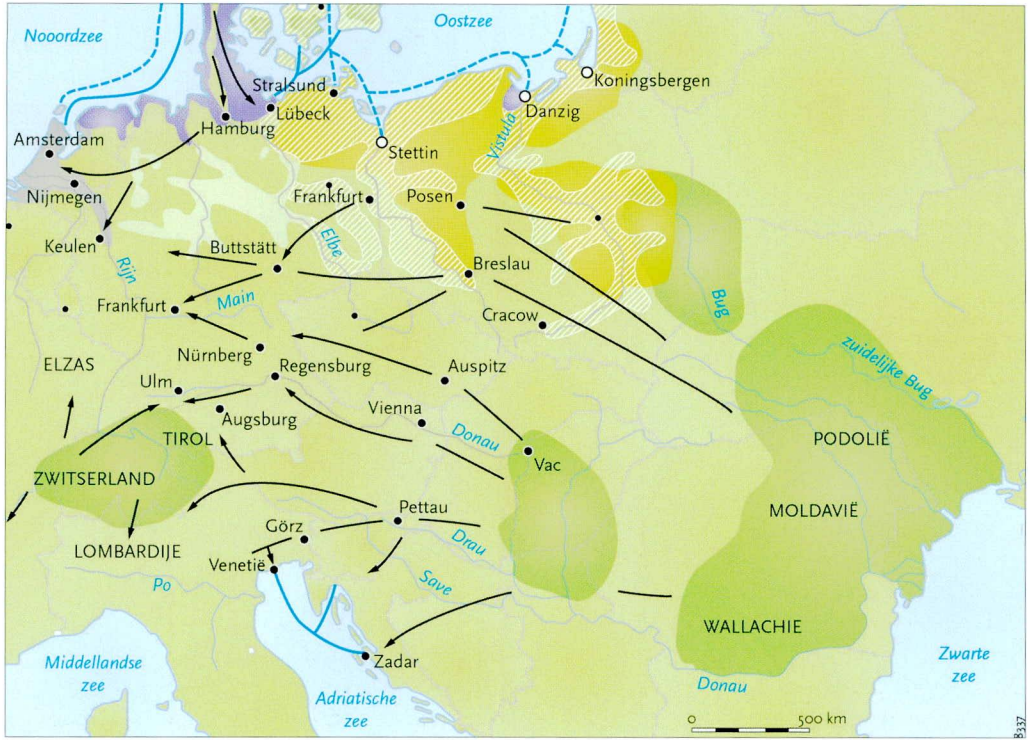
§ Weidegebied met heggen bij Moreton-in-Marsh (Cotswolds, Engeland). De vroegere akkers zijn nog te herkennen in de lage regelmatige ruggen in het land (foto: H. Renes).

Verdwenen nederzettingen in verschillende delen van Europa. De afbeelding is gebaseerd op verschillende bronnen en toont daarom per gebied een andere weergave (voor Duitsland: Abel, 1976, p. 10; voor Scandinavië: Sandnes, 1981, p. 103; voor Engeland: Rackham, 1986 en Roberts & Wrathmell, 2002, p. 11) (kaart: Universiteit Utrecht).

gang tot de Oostzee gingen vanaf de 16e eeuw een rol spelen in de graanvoorziening van Noordwest-Europa en, vanaf het eind van die eeuw, van het Middellandse Zeegebied. We zien hier in deze periode de opkomst van exportgerichte landgoederen en van een netwerk van kleine marktsteden aan de Poolse rivieren. De landgoederen konden concurreren door de arbeidskosten te verlagen. Een landschap dat in de late middeleeuwen werd gekenmerkt door vrije boeren, deels kolonisten uit West-Europa, veranderde nu in een landschap van landgoederen met lijfeigenen die aan de grond werden gebonden. Opvallend is, dat we een zeer vergelijkbaar proces zien in een aantal vruchtbare vlakten op de Balkan, waar grote eigenaren in de 17e

eeuw op hun landgoederen (*čifliks*) een exportgerichte graanteelt ontwikkelden en de positie van hun boeren afbrokkelde tot de status van lijfeigenschap (Braudel, 1975, pp. 725-726).⁶ Ook in de westelijke periferie van Europa, in Ierland, werd de positie van de boeren uitgehoud door grote Engelse landeigenaren, die gaandeweg een groot aantal dorpen overnamen en de boeren onderdrukten. Andere gebieden gingen zich juist in andere richtingen specialiseren. Een ontwikkeling zoals in Centraal-Engeland, van open graanakkers naar een besloten landschap met graslandjes omgeven door heggen, kennen we ook in enkele andere gebieden, zoals in het Land van Herve rondom Verviers. Ook in Normandië en Bretagne breidde het besloten 'bocage'

- Weidegebieden
- Belangrijke graan producerende gebieden (Becker)
- Route voor veevervoer
- Zeeroute voor veevervoer
- Zeeroute voor graanvervoer
- Graan exporterende haven

- Landbouwsystemen
- Zelfstandige boeren
 - Intensieve teelt
 - Veldgrasstelsel
 - Drieslagstelsel met landgoederen gebaseerd op
 - Betaalde arbeid
 - Gedwongen arbeid

Landgebruik rond de Noord- en Oostzee in de 17e eeuw (Nitz, 1993) aangevuld met de trekroutes voor vee van de periferie naar het verstedelijkte kerngebied van Europa (Becker, 1998, p. 205) (kaart: Universiteit Utrecht).

landschap zich steeds verder uit. Met name Normandië werd meer en meer de vlees- en zuivelleverancier van de stad Parijs. Zelfs de marges van het Europese landbouw-areaal waren verbonden met het grotere geheel. Centraal Jutland leverde ossen aan Holland, deels per schip, deels zelf lopend. Evenzo liepen kuddes vee van Schotland naar Londen en kuddes paarden van Hongarije naar het Rijnland. In Hongarije gaf deze handel een sterke stimulans aan het tot dan

zeer rudimentaire stedensysteem. Op de hoge weidegronden in de bergen, bijvoorbeeld in de Alpen, werd jongvee gefokt dat zo gezond en gehard was dat het daarna met veel genoegen werd gekocht door boeren in het laagland. De bosgebieden in de middelgebergten leverden grote hoeveelheden hout in de vorm van stammen die via beken of speciaal aangelegde glijgoten naar de grotere beken en rivieren dreven en dan tot vlotten werden samengebonden voor een lange reis naar Dordrecht, Bremen,

Hamburg, de havensteden aan de zuidkust van de Oostzee, Wenen of Venetië. In veel van de Centraal-Europese middelgebergten maakten de oorspronkelijke loofbossen plaats voor naaldhout, dat meer geschikt was om de rivieren af te drijven.

Sommige gebieden richtten zich op niche-markten en specialiseerden zich op speciale producten zoals wijn, kurk (de *dehesa*-landschappen in Spanje en Portugal), olijven, fruitbomen, bloembollen enz. Regionale specialisaties konden leiden tot zeer bijzondere landschappen, zoals de wijnbouwgebieden in verschillende delen van Europa nog altijd laten zien. Een bekend voorbeeld is het hop-landschap, zoals we dat bijvoorbeeld vinden in Kent (Groot-Brittannië), rond Poperinge (België) en rond Holledau in Noord-Beieren (Duitsland). De hopcultuur in Kent was in 1963 het onderwerp van een beroemd geworden artikel van de Engelse geograaf David Harvey (1963). Hij laat zien hoe een gewas in het begin in allerlei gebieden op kleine schaal wordt verbouwd. Op een zeker moment concentreert de groei zich in enkele gebieden, die daardoor profiteren van schaalvoordelen. Toeleveranciers, geldverstrekkers, afzetkanalen en vakkundige landarbeiders zijn in zo'n concentratiegebied eenvoudiger te vinden dan elders. In een volgende fase zal de concentratie

nog sterker worden, omdat een lucratief gewas leidt tot stijgende pacht- en grondprijzen, waardoor ook andere boeren gedwongen worden mee te gaan. Uiteindelijk loopt de concentratie tegen een maximum op, in het geval van hop doordat dit gewas zoveel mest vroeg dat altijd een belangrijk deel van het land moest worden gebruikt als weide. Tenslotte zet een neergang in, meestal veroorzaakt door veranderende marktverhoudingen: concurrerende producten of nieuwe concurrerende productiegebieden.

VAN EUROPESE NAAR WERELDWIJDE UITWISSELING

De 19e en 20e eeuw lieten nieuwe stappen zien in het proces van globalisering. De discussie over het begin van de globalisering is wat flauw. Uitwisseling van kleine hoeveelheden luxegoederen vindt al sinds de prehistorie plaats over grote afstanden. Toch is de 16e eeuw wel een belangrijke periode geweest, omdat de handel in een bulkgoed als graan aan het eind van die eeuw op Europese schaal plaatsvond, terwijl in diezelfde eeuw ook Amerika in het Europese handelssysteem werd geïntegreerd. Als we het sindsdien hebben over globalisering, gaat het om een steeds verdere intensivering en schaalvergroting in die uitwisseling. Rond 1880 leidden de steeds grotere

§ Olijfbomen maken een van de bijzonderste landschappen van Europa (omgeving Chalki, Naxos, Griekenland). (foto: H. Renes)

De Orkney-eilanden, ten noorden van Schotland danken hun rijkdom aan prehistorische objecten aan een combinatie van vroeger belang en latere perifere ligging. De foto toont de steencirkel van Stenness op Orkney-Mainland (foto: H. Renes).

en bedrijfszekerder stoomschepen samen met de aanleg van spoorwegen van havens naar het binnenland tot een volgende fase. Ineens konden de grote en moderne Russische en Amerikaanse boeren hun graan goedkoper in Europa aanbieden dan de Europese boeren.

Het leidde tot de grote Landbouwcrisis, die opnieuw vooral een graancrisis was, en tot een volgende herverkaveling van de Europese landbouwproductie. Op de zandgronden van Nederland en aangrenzende landen schakelden de boeren over van een systeem waarin vee vooral diende om de akkers vruchtbaar te houden, naar een systeem waarin veeteeltproducten de hoofdzaak waren en het vrijwel waardeloze graan van de akkers als veevoer werd gebruikt. De omschakeling was mede mogelijk gemaakt door de betere verkrijgbaarheid van meststoffen, zoals chilisalpeter en, nog nieuwer, fabrieksmatig vervaardigde kunstmest.

Op dit moment staat de Europese landbouw voor een nieuwe transformatie. Na een zeer atypische eeuw van grootschalige overheidssteun en protectie moet de landbouw weer op eigen benen overleven in een wereldmarkt. Zonder daar een waardeoordeel aan te verbinden, zouden we kunnen zeggen dat de trend naar een steeds verder gaande economische integratie op wereldschaal in Europa lange tijd is tegengehouden door protectie op nationale

schaal en, in de naoorlogse periode, door de relatief gesloten economische systemen van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de Europese Unie en, tot 1989, de Oost-Europese tegenhanger Comecon.

De toekomst is zeer ongewis. Naast de wereldwijde ontwikkelingen in de voedselproductie wordt steeds meer land gebruikt voor de productie van energie. We mogen verwachten dat er de komende tijd een sterkere polarisatie op gaat treden, waarin de beste landbouwgebieden een nieuwe fase van schaalvergroting doormaken, terwijl de landbouw in marginale gebieden grotendeels zal verdwijnen. Intussen vraagt de stedelijke meerderheid van de bevolking steeds meer om aantrekkelijke, 'historische' agrarische landschappen met interessante planten en dieren. Dat zal nog de nodige conflicten oproepen.

SLOTWOORD

Aan het eind van dit betoog kom ik nog een keer terug op de opmerkingen van het begin. Ik had het toen over 'traditionele landschappen', waarbij vooral wordt geduid op landschappen die de laatste grote modernisering relatief ongeschonden hebben doorstaan. De Duitse geograaf Georg Niemeier (1961) sprak een halve eeuw geleden van *Agrarlandschaftliche Reliktgebiete*. Onlangs wees een andere Duitse geografe, Katalin Solymosi (2011), op

§ Een collectieve boerderij in Tsjechië. De collectivisering van de landbouw, die in de Sovjet-Unie al in de jaren '20 begon, vond na de Tweede Wereldoorlog ook plaats in delen van de landen die in 1944-1945 in de invloedssfeer van de Sovjet-Unie waren gekomen. De boerderijen in een dorp werden samengebracht in een grote collectieve of staatsboerderij en het land werd grootschalig ingericht. Veel boerderijen in Tsjechië, waaronder de hier afgebeelde, zijn na 1989 doorgegaan als coöperatie (foto: H. Renes)

cultural landscape hotspots. Zij geeft als kenmerken van deze gebieden dat zij in geografisch, economisch, infrastructureel, politiek of cultureel opzicht geïsoleerd zijn, dat het om gebieden gaat die landbouwkundig marginaal zijn en dat de bewoners etnisch of cultureel verschillen van de hoofdstroom. Dat laatste lijkt eerder een gevolg dan een oorzaak. Maar waar het mij om gaat, is dat we voorzichtig

moeten zijn met dit soort denkwijzen. Ten eerste blijkt uit het voorgaande betoog dat zelfs een aantal ogenschijnlijk geïsoleerde gebieden al eeuwen geleden gekoppeld waren aan marktverhoudingen op Europese schaal. Ten tweede is een begrip als isolement relatief en veranderlijk. De Orkney eilanden vormen tegenwoordig een perifeer deel van een perifeer land (Schotland) aan de rand van Europa.

§ Veel dorpen in de Ardèche (Centraal Frankrijk) hebben sinds de 19e eeuw een belangrijk deel van hun bevolking verloren. Het landschap rond het dorp St. Julien Labrousse is nu vooral in gebruik als grasland. De terrassen wijzen op vroeger intensief gebruik als bouwland (foto: Hans Renes).

In de vroege middeleeuwen namen ze een centrale positie in binnen een Scandinavisch rijk dat grote delen van de noordelijke Atlantische Oceaan omvatte. Daarbij maken de vele prehistorische overblijfselen duidelijk dat deze eilanden ook in delen van het neolithicum bepaald niet marginaal kunnen zijn geweest. Interessant is nu juist, dat de grootste rijkdom aan cultuurhistorische landschappen bestaat in gebieden die ooit een fase van welvaart hebben gehad. Als die gebieden daarna zijn stilgevallen en in een meer marginale positie zijn beland, kan veel van dat erfgoed hebben overleefd.

Uit dit alles blijkt dat historisch-geografisch onderzoek leidt tot een veel rijker inzicht in landschappen. De modelmatige aanpak die ik hierboven voorstelde, biedt een handvat om de vele lokale en regionale studies te verbinden met landschapsonderzoek en landschapsbeleid op Europese schaal.

Historical transformations of agricultural landscapes in Europe

The agricultural landscapes of Europe vary greatly and are the result of complex historical processes. More insight into these processes is necessary in the light of forthcoming landscape transformations and increasing awareness of landscape values by the general public. Dangers are [1] the simplistic and historically inaccurate distinction between heritage landscapes and modernised landscapes and [2] the fragmentation of European historic landscape studies into numerous local case studies. The author of the present article argues in favour of a systematic approach, in which local case studies are integrated by classifying them in models on the basis of demographic and economic tides, stages of economic integration and Von Thünen-like geographical patterns.

LITERATUUR

- ABEL, W. (1935). Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert. Parey, Berlin.
- ABEL, W. (1976). Die Wüstungen des ausgehenden
- Mittelalters. Fischer, Stuttgart (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 1). 3e druk (1e druk Fischer, Jena, 1943).
- ABU-LUGHOD, J.L. (1989). Before European hegemony; the world system A.D. 1250-1350. Oxford UP, New York/Oxford.
- BECKER, H. (1998). Allgemeine historische Agrar-geographie. Teubner, Stuttgart.
- BIROT, P. & P. GABERT (1964). La Méditerranée et le Moyen-Orient. Presses Universitaires de France, Paris (vol. 1, revised ed.).
- BLOCH, M. (1966). French rural history; an essay on its basic characteristics. University of California Press, Berkeley/Los Angeles (oorspr. Franstalige ed. 1931).
- BRAUDEL, F. (1975). The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II. Fontana/Collins, London (oorspr. editie 1972, gebaseerd op de tweede Franstalige editie van 1966. De oorspronkelijke Franstalige editie verscheen in 1949).
- BRAUDEL, F. (1985). Civilization & Capitalism 15th-18th century. 1: The structures of everyday life; 2: The wheels of commerce; 3: The perspective of the world. Fontana, London.
- CAMPBELL, B.M.S., J.A. GALLOWAY, D. KEENE & M. MURPHY (1993). A medieval capital and its grain supply: agrarian production and distribution in the London region c. 1300. London: Queen's University of Belfast and the Centre for Metropolitan Research (Historical Geography Research Series 30).
- CULLEN, P., R. JONES & D.N. PARSONS (2011). Thorps in a changing landscape. University of Hertfordshire Press, Hatfield (Explorations in Local and Regional History 4).
- EMANUELSSON, U. (2009). The rural landscapes of Europe; how man has shaped European nature. Formas, Stockholm.
- FAIRCLOUGH, G. & S. RIPPON (2002). Europe's cultural landscape; archaeologists and the management of change. EAC, Brussels (EAC Occasional Paper 2).
- FAUCHERRE, N., G. MONSAINNEON & A. DE ROUX (2007). Les plans en relief des places du Roy. Éditions du Patrimoine, [Paris].
- GRIGG, D.B. (1980). Population growth and agrar-

- ian change; an historical perspective. Cambridge University Press, Cambridge etc. (Cambridge Geographical Studies 13).
- HARVEY, D.W. (1963). Locational change in the Kentish hop industry and the analysis of land use patterns. *Transactions and Papers of the Institute of British Geographers* 33, pp. 123-144.
 - HENDY, M.F. (1985). *Studies in the Byzantine monetary economy c. 300-1450*. Cambridge UP, Cambridge etc.
 - KEYDER, Ç. & F. TABAK (EDS) (1991). *Landholding and commercial agriculture in the Middle East*. State University of New York Press, Albany (SUNY Series in the Social & Economic History of the Middle East).
 - KITSIKOPOULOS, H. (2008). Manorial estates as business firms: the relevance of economic rent in determining crop choices in London's hinterland, c.1300. *Agricultural History Review* 56, pp. 142-166.
 - LEBEAU, R. (1969, 1986). *Les grands types de structures agraires dans le monde*. Masson, Paris.
 - LEWIS, M.W. & K.E. WIGEN (1997). The myth of the continents; a critique of metageography. University of California Press, Berkeley/Los Angeles/London.
 - MEEUS, J.H.A. (1995). Pan-European landscapes. *Landscape and Urban Planning* 31, pp. 57-79.
 - MEEUS, J.H.A., M.P. WIJERMANS & M.J. VROOM (1990). Agricultural landscapes in Europe and their transformation. *Landscape and Urban Planning* 18, pp. 289-352.
 - NIEMEIER, G. (1961). Agrarlandschaftliche Reliktgebiete und die Morphogenese von Kulturlandschaften im atlantischen Europa. *Geografiska Annaler* 43, pp. 229-235.
 - NITZ, H.-J. (1989). Transformation of old and formation of new structures in the rural landscape of northern central Europe during the 16th to 18th centuries under the impact of the early modern commercial economy. *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies* 58, pp. 267-290.
 - NITZ, H.-J. (1992). The temporal and spatial pattern of field reorganization in Europe (18th and 19th centuries); a comparative overview. In: A. VERHOEVE & J.A.J. VERVOLET (eds.). *The transition of the European rural landscape: methodological issues and agrarian change 1770-1914*. NFWO-FNRS, Brussels, pp. 146-158.
 - NITZ, H.-J. (1993). The European world-system: a Von Thünen interpretation of its eastern continental sector. In: H.-J. NITZ (ed.). *The early-modern world-system in geographical perspective*. Steiner, Stuttgart (Erdkundliches Wissen 110), pp. 62-83.
 - PARACCHINI, M.L., J.-M. TERRES, J.-E. PETERSEN & Y. HOOGEVEEN (2007). High nature value farmland and traditional agricultural landscapes; open opportunities in the development of rural areas. In: B. PEDROLI et al. (eds). *Europe's living landscapes; essays exploring our identity in the countryside*. Landscape Europe, Wageningen/KNNV, Zeist, pp. 21-34.
 - PAUL, L. (2009). Op zoek naar Von Thünen. In: m. van egmond, B. JASKI & H. MULDER (red.). *Bijzonder onderzoek; een ontdekkingsreis door de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Utrecht*. Universiteitsbibliotheek, Utrecht, pp. 196-201.
 - POUNDS, N.J.G. (1990). *An historical geography of Europe*. Cambridge UP, Cambridge etc.
 - RACKHAM, O. (1986). *The history of the countryside*. Dent, London/Melbourne.
 - RENES, H., met een bijdrage van L. PAUL (2004). *Landbouw en cultuurlandschappen*. In: B. DE PATER, T. BENEKER & W. BUUNK (red.). *Europa: ruimtelijke samenhang en verscheidenheid in de Europese Unie*. Van Gorcum, Assen, pp. 69-92.
 - RENES, J. (2010A). Grainlands; the landscape of open fields in a European perspective. *Landscape History* 31 (2), pp. 37-70.
 - RENES, J. (2010B). Landscapes of agricultural specialisation; a forgotten theme in historic landscape research and management. *Hungarian Journal of Landscape Ecology (Special issue)*, pp. 25-42.
 - RENES, J. (ED.) (2010C). Part II: European agricultural landscape history. In: G. PUNGETTI & A. KRUSE (eds). *European culture expressed in agricultural landscapes: perspectives from the EucaLand Project*. Palombi Editori, Roma, pp. 73-113.
 - RENES, J. (2011). European landscapes; continuity and change. In: Z. ROCA, P. CLAVAL & J. AGNEW

- (eds). *Landscapes, identities and development*. Ashgate, pp. 117-136.
- ROBERTS, B.K. & S. WRATHMELL (2002). *Region and place; a study of English rural settlement*. English Heritage, London.
 - SANDNES, J. (1981). *Settlement developments in the Late Middle Ages (approx. 1300-1540)*. In: s. GISSEL, E. JUTIKKALA, E. ÖSTERBERG, J. SANDNES & B. TEITSSON. *Desertion and land colonization in the Nordic Countries c. 1300-1600*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, pp. 78-114.
 - SMITH, C.T. (1967). *An historical geography of Western Europe before 1800*. Longmans, London/Harlow (Geographies for Advanced Study).
 - SLICHER VAN BATH, B.H. (1960). *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850*. Spectrum, Utrecht/Antwerpen. (English ed.: *The agrarian history of western Europe*. London, 1963).
 - SOLYMOŠI, K. (2011). *Indicators for the identification of cultural landscape hotspots in Europe*. *Landscape Research* 36, pp. 3-18.
 - TAYLOR, C. (1972). *The study of settlement patterns in pre-Saxon England*. In: P.J. UCKO, R. TRINGHAM & G.W. DIMBLEBY (eds). *Man, settlement and urbanism*. Duckworth, London.
 - VOOYS, A.C. DE (1959). *Uitholling van geografische begrippen: de transhumance*. *Geografisch Tijdschrift* 12, pp. 193-199.
 - WALLERSTEIN, I. (1974). *The modern world-system; capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. Academic Press, New York/London etc. (Studies in Social Discontinuity).
 - WALLERSTEIN, I. (1980). *The modern world-system 2; mercantilism and the consolidation of the European world-economy, 1600-1750*. Academic Press, New York/London etc. (Studies in Social Discontinuity).
 - WALLERSTEIN, I. (1989). *The modern world-system 3; the second era of great expansion of the capitalist world-economy, 1730-1840s*. Academic Press, San Diego etc.
 - WILLIAMSON, T. (1998). *Questions of preservation and destruction*. In: P. EVERSON & T. WILLIAMSON (eds). *The archaeology of landscape; studies presented to Christopher Taylor*. Manchester UP, Manchester/New York, pp. 1-24.
- NOTEN**
1. Europese Landschapsconventie, Preambule. Florence, 2000.
 2. De grote lijnen van dit artikel heb ik al eerder uitgewerkt in eerdere artikelen (Renes, 2004, 2010a, 2010b, 2010c, 2011). Voor uitgebreide literatuurgaven verwijs ik naar die artikelen.
 3. Zie voor een heldere uiteenzetting over dit begrip De Vooys (1959). Hij definieert transhumance als 'de trek met kleinvee, dat gedurende het gehele jaar buiten blijft (geen stallen), tussen twee op tamelijk grote afstand van elkaar gelegen gebieden (een zomerweidegebied in de bergen, een winterweidegebied in de vlakte buiten de bergen). De herders bezitten een vaste woning, waarbij enige zelfvoorzienende landbouw wordt bedreven, terwijl in één of in beide weidegebieden een primitief verblijf onderdak geeft'. Een verwante vorm, aangeduid als estive, bestaat waar de dieren in de winter op stal staan in de hoofdboerderij en in de zomer worden geweid in weidegronden die op enige afstand van de boerderij liggen. In deze zomerweiden staat meestal ook een woning, die door een herder wordt bewoond. Deze vorm werd in het verleden aangehouden in de Alpen, in delen van Scandinavië en op de Britse eilanden.
 4. In het Nederlands spreken we meestal van essen, naar de term die in Noordoost-Nederland en aangrenzende delen van Duitsland gebruikelijk is. Ik houd hier echter vast aan de internationale vakterm, hoewel die in feite een pleonasme vormt: het woord field (in het Nederlands 'veld') duidt al op een open landschap.
 5. Dit verband wordt inderdaad meer gelegd door bijvoorbeeld Campbell et al. (1993). Er is echter wel kritiek op gekomen, bijvoorbeeld van Kitsikopoulos (2008).
 6. De term čiftlik was oorspronkelijk een middeleeuwse maat die, net als de morgen in de Duitse gebieden en de jour in delen van Frankrijk duidde op de hoeveelheid land die in een dag kon worden geploegd. Later werd het een aanduiding voor land in privébezit en nog later voor grootgrondbezit (Zie ook Keyder & Tabak, 1991, p. 25).